

ان ملکوں پر سرکاری پہرہ لگا رہتا ہے۔ کبھی جو اہرات کانوں سے بھی نکالے جاتے ہیں، یہ پتھروں کے اندر چپے ہوئے ہوتے ہیں، پتھر توڑ کر جو ہر انگ کر لیا جاتا ہے۔ لٹکا کا راجہ دین دشریت کا پابند ہے، اس کے دربار سے مذہبی عالم وابستہ ہیں، اُن کے حلقے اور جلسے ہوتے ہیں جس طرح سماجی محدثوں کے تعلیمی حلقے ہوتے ہیں، ان حلقوں میں ہندوستانی ہندو شرکت کرتے ہیں اور مذہبی عالموں سے اپنے اوتاروں کے حالات زندگی اور مذہبی قاعدے ضابطے دریافت کر کے قلمبند کرتے ہیں۔ یہاں خالص سونے کی ایک بڑی مورتی ہے جس کا وزن سمندری مسافر بہت زیادہ بتاتے ہیں، اور ایسے بتانے والے بھی ہیں (ریماکل) بھی جس پر بڑی بڑی رقمیں خرچ کی گئی ہیں، یہاں بہت سے یہودی بلکہ ہر مذہب و ملت کے لوگ آباد ہیں، راجہ کی طرف سے ہر مذہبی اقلیت کو اپنی شریعت اور روایات عمل کرنے کی آزادی ہے،

ابن الفقیہ ^۱مدانی (نویں صدی کا راج آخر) :-

بحرنگال (ہرکند) میں لٹکا کا جزیرہ واقع ہے، یہاں وہ پہاڑ ہے جس پر آدم اتارے گئے تھے، پہاڑ پر ان کے پیر کا نشان موجود ہے، یہ پہاڑ لمبا اور بڑا ہے اور اس میں مختلف قسم کے مصالحے اور خوشبودار پودے اور شکی جو پائے جاتے ہیں۔ پہاڑ متصل سمندر میں موتیوں کے ذخیرے ہیں، اس جزیرہ میں تین راجہ راج کرتے ہیں، جب سب بڑا راجہ مرتا ہے تو اس کا چاکر ٹپے کے جاتے ہیں اور انکو آگ میں جلا دیا جاتا ہے، اس کھانڈائیوں کی جماعت اس کے پیچھے پیچھے آگ میں کود پڑتی ہے اور جل مرنے ہے۔

ابن ^۲رستمہ (دسویں صدی کا راج اول)

بحر ہند میں آباد اور غیر آباد جزیروں کی تعداد تیرہ سو ستر ہے، ان میں سے ایک بڑا جزیرہ ہندستان کے جنوبی سرے کے بالمقابل طبرستان (لٹکا) ہے، اس کا دور تین ہزار میل ہے۔

۱۔ فقیر کتاب البلدان ص ۱۷۷ الاطلاق النقیبہ ص ۷۷ طبرستان سنکرت کے ترقیاتی ایرانی کی قریب ہے۔
 ۲۔ ترقی کے معنی میں مال ہے والا ترقیابی بڑے تالاب کہتے ہیں۔ دیکھو کنکھم ص ۲۳۸ ۷۷۔ یہ راج سنہ سنہ سموات پر مبنی ہے اور حقیقت سے بہت دور لٹکا کا صحیح دور صرف چھ سو پچاس میل ہے یعنی ابن رستمہ کے دور سے تقریباً چھ حصہ کم، دیکھو کنکھم ص ۶۳

یہاں بڑے بڑے پہاڑ اور بہت سے دریا ہیں اور ان سے لال داسمانی یا قوت نکلتے ہیں، اس جزیرہ کے آس پاس انیسواں آباد جزیرہ ہے جس میں شہر اور بہت سے دیہات یا کئے جاتے بزرگ بن شہریار (دسویں صدی کا راجا ثالث) :-

ان جزیروں میں جن کے حالات بیان کئے گئے ہیں اور جن کی نظیر نہیں ملتی نکا کا جزیرہ ہے، اس کا نام سیلان (سہیلان) ہے، اس کی لمبائی تین سو میل (تقریباً سو فرسخ) ہے اور درت تقریباً سو انوسو میل (تین سو فرسخ) ہے، یہاں کے سمندر سے صاف چھوٹے موتی نکالے جلتے ہیں، یہاں کا بڑا موتی اچھا نہیں ہوتا، نکا کا پہاڑ دشوار گزار ہے، اس میں یا قوت اور الماس پایا جاتا ہے، کہا جاتا ہے کہ یہ دیہی پہاڑ ہے جس پر آدم علیہ السلام اترے تھے اور اس پر ان کے قدم کا نشان ہے، قدم کی لمبائی تقریباً ایک سو پانچ فٹ (ستر ذراع) ہے، نکا کے لوگ کہتے ہیں کہ یہ آدم کا نقش پا ہے، انھوں نے ایک قدم پہاڑ پر رکھا تھا اور دوسرا سمندر میں۔ نکا میں سنبادون نامی لال مٹی ہوتی ہے جس سے بلور اور شیشہ تراشا جاتا ہے، یہاں کے (بعض) درختوں کی چھال سے اہلی قسم کی داڑھنی (رققہ) حاصل ہوتی ہے جو فرقہ سیلانیہ (سہلانیہ) کے نام سے مشہور ہے۔ اس جزیرہ کی گھانسی لال ہوتی ہے جس سے کپڑا اور سوت رنگا جاتا ہے، اس گھانسی کا رنگ نعیم زعفران محض بلکہ ہر قسم کے لال رنگ سے اچھا ہوتا ہے۔ نکا میں اور بھی انوکھی جڑی بوٹیاں پائی جاتی ہیں۔ یہاں کے دیہاتوں کی تعداد لگ بھگ ایک لاکھ بتائی جاتی ہے۔

۱۔ عجائب الہند ۱۸۰۰ء۔ ۲۔ عربی تحریروں میں نکا کے لیے زیادہ تر سمرندپ کا لفظ استعمال کیا گیا ہے لیکن بعض کتابوں میں سیلان یا تحریک بھی قلمبند ہوا ہے، یہی سیلان انگریزی میں سیلون ہو گیا ہے۔ سیلان شاید سنہا کی بگڑی ہوئی شکل ہے، پالی زبان میں نکا کو سنہا لادپ کے نام سے یاد کیا گیا ہے، تین کا سہیلان بظاہر سیلان کی تصحیف معلوم ہوتی ہے۔ ۳۔ ایک درخت جس کے لال تپوں سے کپڑے رنگے جاتے تھے۔ ۴۔ زعفران اور محض دونوں پیرنگ ہیں اس لیے لال رنگ والی گھانسی کا ان سے مقابلہ بے عمل معلوم ہوتا ہے۔

قرون وسطیٰ کے ہندوستان کی تمدنی جھلیاں

جناب شبیر احمد خاں صاحب فوری ایم اے ال ایل بی
ساجی رجسٹرار امتحانات عسکری و فارسی اتر پردیش

(۱) خلجی عہد حکومت

سلطان علاء الدین خلجی نے تخت نشین ہونے پر خوش خاص کے قریب ایک مدرسہ قائم کیا، جس کی بعد میں فیروز تغلق نے مرمت کرائی تھی۔ خلائی دروازے پر جو کتبہ لگا ہوا ہے اس میں علاء الدین خلجی کو ”علم اور دین کی محرابوں کا حامی و ناصر اور مدارس و معابد کے قوانین و قواعد کا قوت دینے والا“ بتایا گیا ہے۔ اس کا وزیر اعظم شمس الملک خود صاحب علم و فضل تھا جس نے اپنی زندگی کا آغاز ایک استاد ہی کی حیثیت سے کیا تھا۔ اس نے شیخ نظام الدین جیسے صوفی باصفا کو تعلیم دی تھی اور سرکاری ذمہ داریوں کے باوجود بعد میں بھی اہل علم کی سرپرستی

سہ چنانچہ سلطان فیروز تغلق نے جن قدیم عمارتوں کی مرمت کا تذکرہ ”فتوحات فیروز شاہی“ میں کیا ہے ان کے اندر سلطان علاء الدین خلجی کا مقبرہ بھی تھا۔ اس سے ملحق مدرسہ میں اس نے اس کی مغربی دیوار اور فرش کی بھی مرمت کرائی تھی۔ چنانچہ وہ لکھتا ہے

”مقبرہ سلطان علاء الدین راحمت نمودہ و دیوار مغربی مسجد سے کہ درون مدرسہ است
فرش ہاشمیب مرمت کردہ شد۔“ (فتوحات فیروز شاہی صفحہ ۱۶)

فرمود کہ خواجہ شمس الملک علیہ الرحمہ راسخ بود، اگر شاگرد سے ناعذ کر دے یا دوستے بعد از دیر برآمدنے بگفتے کہ چہ کردہ ام کہ نمی آئی۔ بعد از ان بسم فرمود و گفت اگر باکے مطالبہ کر دے ہم چہیں سخن گفتے کہ چہ کردہ ام کہ نمی آئی تا ہماں گنم۔ بعد از ان فرمود کہ مرا اگر ناعذ شدے (باقی حاشیہ صفحہ ۱۷ پر)

مئی ۱۹۶۸ء

۳۱۴

برہان دہلی

کرتار پال

(۵) تعلقوں کا عہد حکومت

محمد تعلق نے ۱۳۳۷ھ میں شہر دہلی کے اندر ایک مدرسہ قائم کیا، جس کے ساتھ ایک مسجد بھی ملتی تھی۔ مشہور شاعر بدر چاچ نے اس موقع پر جو قطعہ کہا تھا، اُس کے کچھ اشعار کا ترجمہ حسب ذیل ہے۔

”اس مسرور و شادماں عمارت اور اس مبارک تعمیر کو دیکھنے کے لیے چرخ لے آئینہ کی طرح ہزاروں آنکھیں کھول رکھی ہیں، اس کا معنی بہشت کے تصویر محل کا نقش طراز ہے اور اس کی ہوا سے نسیم باد بہار کی غالبہ خوشبو نکلتی ہے۔ اس کی بارگاہ کے ستون کے ایک سرے کی فضا میں سات گھوٹنے والے قطعوں کے نو میدان گھرے ہوئے ہیں، اُس کے رکنوں کے چار بازوؤں نے خوش بختی کی اعانت کے ساتھ سرعش کو بھی آغوش میں لے لیا ہے، اُس کا بیرونی حصہ شکروں کے جوش سے پرغروش ہے اور اُس کا اندرونی حصہ ذکر و استغفار کی وجہ سے مصفا ہے۔ اس کے مدرسہ کا صدر اپنے علم و فضل کی بنا پر حضرت ادریس علیہ السلام کا بھی استا ہے اور اُس کی مسجد کا امام اپنی خوش الحانی کی بنا پر طوطی شکر گفتار ہے۔“

باقی حاشیہ صفحہ گذشتہ) یا بعد از دیر سے برقیے اور خاطر گوشے کہ ہاں ہم چیزے خواہد گفت۔ باہم ایں گفتہ۔ آخر کم از آنگاہ گاہے آئی دیا کچی نگاہے یکے از حاضران گفت کہ من این چنین شنیدم کہ در ان ایام کہ شہاب خدمت شمس الملک ہی رفیقہ اور خدمت شہا تعظیم کر دے۔ دود چھو کہ مقام خاص آں بودے شمار آں جا جائے کہ دے خواہد ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ آں سے در ان چو کہ او نشے بیچ کس نہ نشے مگر قاضی نور الدین ناقلہ یا مولا نا برہان الدین۔ باقی مرایم آنجا بیگفتہ کہ بنشین۔ من گھٹے کہ آنجا جائے شہا است محذوڑ نہا شے۔ البتہ مرایم جائے کہ دے یکے از حاضران پر سید کہ اودقتے طے داشت، خواہد ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ آں سے اودقتے مستوی شدہ بود خواہد تاج ریزہ در باب ادای بیت گفتہ است۔ (باقی حاشیہ صفحہ آئندہ پر)

وہ اوکھلا جینا کی تاریخ (۱۹۷۷ء) میں مکمل ہوا۔ میں تجھ سے صاف صاف کہوں کہ ۱۹۷۷ء میں اس کی تعمیر پائے تکمیل کو پہنچی۔

فیروز تغلق کے زمانہ میں اعلیٰ تعلیم کے اندر بہت زیادہ ترقی ہوئی۔ وہ علم و ادب کا بڑا پیدائی تھا اور علماء کا سر پرست۔ سلطنت کے مختلف حصوں میں ۳۰ مدرسے تعمیر کر کے اُن پر بیہات وقف کئے۔ ان میں سب سے زیادہ قابل ذکر مدرسہ فیروز شاہی تھا جو عرض خاص واقع تھا۔ برنی نے بڑی تفصیل سے اس کا بیان کیا ہے۔ یہ بڑے عمدہ باغوں کے اندر واقع تھا اور اس میں اساتذہ اور دیگر علماء کے ایسا قیامت گاہیں بنی ہوئی تھیں اس سے بقی ایک مسجد اور مقبرہ بھی تھا۔ غیر ملکی سیاح جب دہلی آتے تو اس مدرسہ کو دیکھتا اور اس کی قیامت گاہیہ صفحہ گزشتہ

شمس کنوں بکام دل دوستاں شدی مستوفی ممالک ہندوستان شدی
 مدہ عنہداشت کرد کہ بزرگی خواجہ شمس الملک و نور علی ایشاں معلوم ہست۔ ایاکہ داند کہ بادرویشاں
 زندے داشتے یا مجبتے با ایشاں خواجہ ذکرہ اللہ بانی فرمود کہ عقیدہ خوب داشت۔ ایاکہ انعم
 داشتے، دلیل خوب اعتقاد و اولاد۔ (افواک الفوائد صفحہ ۶۶۔ ۶۷)

۱۵ بریں عمارت خرم بریں نجات سرائے
نخاست نقش طراز نگار خانہ خلد
فضائے عرصہ یکہ ستون بارگش
چار بازو ارکان اوس پستی بخت
برون روز طراز خوش جوش جیوش
بدنیں مدرسہ الامم اور ریس
ہزار دیدہ کشادہ است چمن آئینہ دار
ہواش غالیہ سائے نسیم باور ہار
محیطہ ربیعہ بہت قلعہ دوار
زرد سائے لطف سر عرش را گرفتہ کنار
دعوت اوز صفا جائے ذکر واستغفار
امام متجدد طوطی شکر گفت ۱۶

تہام گشت بزار بخ لا علوا فیہا

۱۔ وائچہ ازبک کے عمارات و بقاع خیر اویافتہ شدہ باین شرح است مدرسہ ۳۰ عدد
..... دہر الشفا ۵۰۰۰۰۰ دہر ہر یک از عمارات و قع نامہا نوشتہ و موقوفات
نال تعین ساختہ و اولی خدمت بجمع مساجد و امین ... محین ساخته و وظیفہ قرار دادہ بطبقات کبری مطبوعہ
کشدہ صفحہ (۱۱۱)

نفاست تعمیر کی تعریف کرتا نہ بھولتے فیروز شاہ نے مولانا جلال الدین رومی کو اس مدرسہ کا
صدر مقرر کیا تھا۔

ایک دوسرا مدرسہ سلطان فیروز تغلق نے سہری کے مقام پر قائم کیا تھا۔ یہ بھی ایک
شائدار عمارت میں واقع تھا جو ایک خوبصورت مقام پر واقع تھی۔ اسی طرح کے مدرسے

سہ و دوم ان بنائے مبارک خداوند عالم مدرسہ فیروز شاہی است کہ میں بوالعجب غار نے ہر سر و عن
علاق بنائے است و عمارت مدرسہ مذکور از رفعت گنبد ہا و شیرینی عمارت ہا و موازین صحنہا و لطافت نشت
جا بہاد محلہا سے مروج و صفہا سے ولادیر گوئے لطافت از عمارت ہائے کہ در عالم است رہودہ است
و عجیب عمارت سے دیو العجب بنائے کہ ہر کہ از یقینان و مسافران در مدرسہ فیروز شاہی درمی آید ہم چنین
تصویری کند کہ مگر در بہشت در آمدہ یا در فردوس اعلیٰ جائے یافتہ مولانا جلال الدین رومی کہ
بس استاد سے متفق است و انما در منصب افادت سبق علوم دینی می گوید و تاریخ فیروز شاہی
برقی صفحہ ۵۶۲-۵۶۳

اسی علت اس خبر کا ایک مشہور شاعر مظهر اس مدرسہ کی تعریف میں لکھتا ہے

نغمہ آید مدرسہ دباغ شہنشاہ جہان است	اندر دل آئی کہ یک سن بہ بین بہزار
چوں در آرزویش دید درال جنت غلد	فاصلان صفت زدہ ہر سوسے طایف کردار
عالمان عربی لفظ و عراقی دانش	بہر درجہ شامی و بمصری دستار
ہر کیے نادہ و ہر در انواع ہنر	ہر کیے واسطہ عقل در اطراف دیار
صدر آل محفل و سر دفتر آل استاد سے	کہ ز سر تا بقدم صورت عقل است و وقار
نغمہ میں عالم آفاق جلال الدین است	ردی آن کہ نسبش نہ سکندہ و دم خوار
راوی ہفت قرأت سند چارہ علم	شارع مغل سن مفتی مذہب سرچار
پس شنیدہ ز گفتارش انواع علوم	نہز کردیم ز تفسیر و اصول و اخبار
ہم چنان یک عمر از طالب علمان ہر سوسے	ہر فلک ہر وہ صدر اعلیٰ بحث و فکر
ساعت چوں شغب و شور و جدل ساکن شد	اندر آوہ و زور و غوغا نیش نوحان سلا

”و سوم بنائے مبارک سلطان فیروز شاہی در دار الملک علی ہیں عمارت بالہند میری است کہ ہوائے خوش
لو حکایت ز ہوائے جنات طن می کند درین ایام در انجا از عواطف و باقی حاشیہ صفحہ ۵۶۲ ہما

اس نے فیروز آباد اور سلطنت کے دوسرے شہروں میں قائم کئے تھے ادیان کے مصارف کے لیے بڑے بڑے اوقاف وقف کئے تھے۔ ”صبح الاعشی“ کے مصنف اقلقتندی کے قول کے مطابق صرف شہر دہلی میں ایک ہزار مدرسے اور سر شفا خانے تھے۔ ان ایک ہزار مدارس میں سے صرف ایک مدرسہ شوافع کا تھا۔ باقی احناف کے تھے۔ ”صبح الاعشی“ اسی زمانے کی تصنیف ہے۔

فیروز تغلق نے قدیم مدارس کے اخراجات کے لیے نئے نئے اوقاف کئے اور پرانے اوقاف کی تجدید کی۔ اہل علم کی مدد معاش کے طور پر خصوصی عطایا دی جاتی تھیں اور غریب طلباء کے وظائف مقرر تھے، تاکہ وہ بغیر کسی مالی وقت کے اپنی تعلیم جاری رکھ سکیں۔ سلطان محمد تغلق نے شاہی دربار نیز مختلف محکموں کی ضروریات کے لیے مطلوبہ سالانہ مہیا کرنے کے واسطے متعدد کارخانے قائم کئے تھے۔ فیروز تغلق نے ان کارخانوں کو صنعتی

(باقی حاشیہ منظر گذشتہ) بادشاہ اسلام درستی معتمد بنا شدہ است و مولانا وسیدالائمه والعلوم نجم الملک والدرین سمرقندی را کر از نو اور اساتذہ مستنار ان عمارت مبارک مدرس گشت تا نئے فیروز شاہی برقی ص ۵۶

لف مدینہ دہلی قال الشيخ مبارک وفيها الف مدرسة منها مدرسة واحدة للشافعية وباقيها للحنفية والصحيح الا الصحيح الاعشي الجزء الخامس ص ۶۸-۶۹

تہ دیگر از مواب الہی یکے آن ست کہ عمارات دہنا ہائے گزشتگان و سلاطین قدیم امرائے ماضیہ یہ مرمت و عمارت مجدد بیاہ استیم ہم چنیں مدرسہ سلطان شمس الدینا والدین القمیش رضی اللہ عنہ را محلہائے کہ انہدام پذیرفتہ بود عمارت کردہ و از چوب صندل بنادیم و مقبرہ سلطان علاء الدین را مرمت نمودہ دیوار عزلی مسجد کہ درون مدرسہ است و فرش اشیب مرمت کردہ شد مصالح این مرمت و عمارات این مقابر و مدارس از اوقاف قدیم ایشان مستقیم داشتہ شدہ و در جائے کہ پیش ازین دچھے معین نہ بود ہائے صادر و وارد فرش و روشنائی کہ در خورد آن مقام باشد و وہبہ با معین کردہ شد مصالح این مرمت و مدام آنجا خرج شود۔ افوات فیروز شاہی ص ۵۸

تعلیم کی درسگاہوں میں بدل دیا۔ جنگی قیدی ان کارخانوں میں تقسیم کر دئے جاتے تھے، جہاں انہیں مختلف قسم کی دست کاریاں سکھائی جاتی تھیں تاکہ وہ مستقل کاریگری کی حیثیت سے اپنا کاروبار شروع کر سکیں اور اس طرح ایک مفید اور وفادار شہری بن سکیں۔ ایک مرتبہ اس قسم کے بارہ ہزار جنگی قیدی ان کارخانوں میں زیر تربیت تھے۔

(۶) لودیوں کے عہد میں علمی سرپرستی کی تجدید

التمش کے زمانے سے سکندر لودی کے عہد تک مدارس کا نصاب ایک مقررہ پنج کا ہوتا تھا زیادہ زور مذہبی علوم (منقولات) پر دیا جاتا تھا۔ برہنہ کی تصریح کے مطابق جو ایک مہمصر مورخ ہے، دہلی کے مدرسہ فیروز شاہی میں جن مفسرین کی تعلیم دی جاتی تھی، وہ تفسیر، حدیث اور فقہ تھے۔ منقولات میں ”شرح شمس“ اور ”شرح صحائف“ نصاب میں داخل تھیں۔

سلہ شاہ فیروز را بتقدیر از برائے جمع کردن زندگان ہوا خواہ اہتمام بسیار و کوشش نے شمار در دل افتاد.... ہر جملہ قطعان اقطاع و کل عہدہ داران احسن صفات تاکید بہر تاکید شدہ ہر محلے کہ شب کنند باید کہ زندگان پھیندند۔ انجہ لائق درگاہ و شایستہ بارگاہ بادشاہ باشند حضرت مہربانند.... جملہ قطعان چوں در حضرت خسرو چنان می آمدند ہر یکے بر اندازہ دستگاہ خویش از آثار رغبت شہر بار زندگان چیدہ و خوب صورت و اصیل راجا مہائے پاکیزہ پوشا بندہ.... بعد سے پیش تختی گزرا بندہ.... چوں حضرت شاہ را معاینہ شد کہ زندگان بسیار جمع شدند.... در ہر اقطاع برائے سکونت فرستاد.... و دیگر زندگان کہ در شہر بودند ہر یکے را شاہراہ کامل تعین کردہ.... نقد بے قصور و نقصان از خزائن موفور می یافتند۔ بعضے در کام الشہ و حفظ بعضے در علوم دینی و بعضے در قسم تحریر مشغول شدند بعضے در خانہ کعبہ پر حکم فرمان رفتند و بعضے را تسلیم طوائف کردند۔ ایشان صنعت و حرفت آموختند۔ موازنہ دوازده ہزار نفر زندگان کا سب ہر جس شدہ بتاریخ فیروز شاہی از شمس سراج نفیس صفحہ ۲۶۰-۲۶۱ ۳۰ و دوم از بنائے مبارک خداوند عالم مدرسہ فیروز شاہی است.... متعلقہ ماہیوارہ تعلیمی کنند و تفسیر حدیث و فقہی خوانند۔ (تاریخ فیروز شاہی از ضیاء برقی صفحہ ۵۱۲-۵۱۳) ۳۱ و در زمان سکندر رشید عبداللہ طہنی.... و شیخ عزیز اللہ طہنی.... ہندوستان آمدہ علم معقول را در آل دیار رواج دادہ و قبل ازاں بغیر از شہر شمس و شرح صحائف از علم منطق و کام در ہندوستان بنودہ (منتخب التواریخ جلد اول صفحہ ۳۶۳-۳۶۴)

ان علوم کے علاوہ نحو، ادب، منطق، تصوف اور علم کلام بھی پڑھائے جاتے تھے۔
 جب سکندر لودھی نے سکندریہ میں شہر آگرہ کی بنیاد ڈالی اور وہاں اقامت شروع کی تاکہ
 قرب و جوار بالخصوص کول، اٹاوہ اور گوالیر کے شورش پسند عناصر پر زیادہ موثر طور پر نظر
 رکھ سکے تو نئے شہر کی علمی سرپرستیوں میں بھی خاصی توجہ ہوئی سکندر خود ایک شاعر و ادیب
 تھا۔ لہذا اس نے ملک کے تمام حصوں میں مدرسے قائم کئے اور بڑے بڑے دور دراز
 علاقوں سے باکمال اساتذہ کو بلایا، تاکہ وہ ان مدرسوں کی جنہیں اس نے آگرہ اور دوسرے
 مقامات پر قائم کیا تھا مصداقت قبول فرمائیں۔ اس نے اپنے فوجی افسروں کی لازمی تعلیم بہر
 بھی زور دیا۔ حسب تصریح شیخ عبدالحق محدث دہلوی ”سکندر لودھی نے عرب، ایران اور
 وسط ایشیا میں اہل علم کو یہاں کی تعلیم کی ذمہ داری قبول کرنے کیلئے بلایا۔ بہت سے اہل علم بغیر
 بلائے تشریف لائے اور ہندوستان کو اپنا وطن بنالیا۔ سکندر لودھی نے مہترا اور نرداریں
 مدارس قائم کئے جو بغیر کسی ذات پات اور عقیدے کے امتیاز کے بھوں کے لیے کھلے ہوئے تھے۔
 ان علمائے جنہیں سکندر لودھی نے بلایا تھا، دو بھائی شیخ عبداللہ اور شیخ عزیز اللہ

۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰
 ۵۰۱
 ۵۰۲
 ۵۰۳
 ۵۰۴
 ۵۰۵
 ۵۰۶
 ۵۰۷
 ۵۰۸
 ۵۰۹
 ۵۱۰
 ۵۱۱
 ۵۱۲
 ۵۱۳
 ۵۱۴
 ۵۱۵
 ۵۱۶
 ۵۱۷
 ۵۱۸
 ۵۱۹
 ۵۲۰
 ۵۲۱
 ۵۲۲
 ۵۲۳
 ۵۲۴
 ۵۲۵
 ۵۲۶
 ۵۲۷
 ۵۲۸
 ۵۲۹
 ۵۳۰
 ۵۳۱
 ۵۳۲
 ۵۳۳
 ۵۳۴
 ۵۳۵
 ۵۳۶
 ۵۳۷
 ۵۳۸
 ۵۳۹
 ۵۴۰
 ۵۴۱
 ۵۴۲
 ۵۴۳
 ۵۴۴
 ۵۴۵
 ۵۴۶
 ۵۴۷
 ۵۴۸
 ۵۴۹
 ۵۵۰
 ۵۵۱
 ۵۵۲
 ۵۵۳
 ۵۵۴
 ۵۵۵
 ۵۵۶
 ۵۵۷
 ۵۵۸
 ۵۵۹
 ۵۶۰
 ۵۶۱
 ۵۶۲
 ۵۶۳
 ۵۶۴
 ۵۶۵
 ۵۶۶
 ۵۶۷
 ۵۶۸
 ۵۶۹
 ۵۷۰
 ۵۷۱
 ۵۷۲
 ۵۷۳
 ۵۷۴
 ۵۷۵
 ۵۷۶
 ۵۷۷
 ۵۷۸
 ۵۷۹
 ۵۸۰
 ۵۸۱
 ۵۸۲
 ۵۸۳
 ۵۸۴
 ۵۸۵
 ۵۸۶
 ۵۸۷
 ۵۸۸
 ۵۸۹
 ۵۹۰
 ۵۹۱
 ۵۹۲
 ۵۹۳
 ۵۹۴
 ۵۹۵
 ۵۹۶
 ۵۹۷
 ۵۹۸
 ۵۹۹
 ۶۰۰
 ۶۰۱
 ۶۰۲
 ۶۰۳
 ۶۰۴
 ۶۰۵
 ۶۰۶
 ۶۰۷
 ۶۰۸
 ۶۰۹
 ۶۱۰
 ۶۱۱
 ۶۱۲
 ۶۱۳
 ۶۱۴
 ۶۱۵
 ۶۱۶
 ۶۱۷
 ۶۱۸
 ۶۱۹
 ۶۲۰
 ۶۲۱
 ۶۲۲
 ۶۲۳
 ۶۲۴
 ۶۲۵
 ۶۲۶
 ۶۲۷
 ۶۲۸
 ۶۲۹
 ۶۳۰
 ۶۳۱
 ۶۳۲
 ۶۳۳
 ۶۳۴
 ۶۳۵
 ۶۳۶
 ۶۳۷
 ۶۳۸
 ۶۳۹
 ۶۴۰
 ۶۴۱
 ۶۴۲
 ۶۴۳
 ۶۴۴
 ۶۴۵
 ۶۴۶
 ۶۴۷
 ۶۴۸
 ۶۴۹
 ۶۵۰
 ۶۵۱
 ۶۵۲
 ۶۵۳
 ۶۵۴
 ۶۵۵
 ۶۵۶
 ۶۵۷
 ۶۵۸
 ۶۵۹
 ۶۶۰
 ۶۶۱
 ۶۶۲
 ۶۶۳
 ۶۶۴
 ۶۶۵
 ۶۶۶
 ۶۶۷
 ۶۶۸
 ۶۶۹
 ۶۷۰
 ۶۷۱
 ۶۷۲
 ۶۷۳
 ۶۷۴
 ۶۷۵
 ۶۷۶
 ۶۷۷
 ۶۷۸
 ۶۷۹
 ۶۸۰
 ۶۸۱
 ۶۸۲
 ۶۸۳
 ۶۸۴
 ۶۸۵
 ۶۸۶
 ۶۸۷
 ۶۸۸
 ۶۸۹
 ۶۹۰
 ۶۹۱
 ۶۹۲
 ۶۹۳
 ۶۹۴
 ۶۹۵
 ۶۹۶
 ۶۹۷
 ۶۹۸
 ۶۹۹
 ۷۰۰
 ۷۰۱
 ۷۰۲
 ۷۰۳
 ۷۰۴
 ۷۰۵
 ۷۰۶
 ۷۰۷
 ۷۰۸
 ۷۰۹
 ۷۱۰
 ۷۱۱
 ۷۱۲
 ۷۱۳
 ۷۱۴
 ۷۱۵
 ۷۱۶
 ۷۱۷
 ۷۱۸
 ۷۱۹
 ۷۲۰
 ۷۲۱
 ۷۲۲
 ۷۲۳
 ۷۲۴
 ۷۲۵
 ۷۲۶
 ۷۲۷
 ۷۲۸
 ۷۲۹
 ۷۳۰
 ۷۳۱
 ۷۳۲
 ۷۳۳
 ۷۳۴
 ۷۳۵
 ۷۳۶
 ۷۳۷
 ۷۳۸
 ۷۳۹
 ۷۴۰
 ۷۴۱
 ۷۴۲
 ۷۴۳
 ۷۴۴
 ۷۴۵
 ۷۴۶
 ۷۴۷
 ۷۴۸
 ۷۴۹
 ۷۵۰
 ۷۵۱
 ۷۵۲
 ۷۵۳
 ۷۵۴
 ۷۵۵
 ۷۵۶
 ۷۵۷
 ۷۵۸
 ۷۵۹
 ۷۶۰
 ۷۶۱
 ۷۶۲
 ۷۶۳
 ۷۶۴
 ۷۶۵
 ۷۶۶
 ۷۶۷
 ۷۶۸
 ۷۶۹
 ۷۷۰
 ۷۷۱
 ۷۷۲
 ۷۷۳
 ۷۷۴
 ۷۷۵
 ۷۷۶
 ۷۷۷
 ۷۷۸
 ۷۷۹
 ۷۸۰
 ۷۸۱
 ۷۸۲
 ۷۸۳
 ۷۸۴
 ۷۸۵
 ۷۸۶
 ۷۸۷
 ۷۸۸
 ۷۸۹
 ۷۹۰
 ۷۹۱
 ۷۹۲
 ۷۹۳
 ۷۹۴
 ۷۹۵
 ۷۹۶
 ۷۹۷
 ۷۹۸
 ۷۹۹
 ۸۰۰
 ۸۰۱
 ۸۰۲
 ۸۰۳
 ۸۰۴
 ۸۰۵
 ۸۰۶
 ۸۰۷
 ۸۰۸
 ۸۰۹
 ۸۱۰
 ۸۱۱
 ۸۱۲
 ۸۱۳
 ۸۱۴
 ۸۱۵
 ۸۱۶
 ۸۱۷
 ۸۱۸
 ۸۱۹
 ۸۲۰
 ۸۲۱
 ۸۲۲
 ۸۲۳
 ۸۲۴
 ۸۲۵
 ۸۲۶
 ۸۲۷
 ۸۲۸
 ۸۲۹
 ۸۳۰
 ۸۳۱
 ۸۳۲
 ۸۳۳
 ۸۳۴
 ۸۳۵
 ۸۳۶
 ۸۳۷
 ۸۳۸
 ۸۳۹
 ۸۴۰
 ۸۴۱
 ۸۴۲
 ۸۴۳
 ۸۴۴
 ۸۴۵
 ۸۴۶
 ۸۴۷
 ۸۴۸
 ۸۴۹
 ۸۵۰
 ۸۵۱
 ۸۵۲
 ۸۵۳
 ۸۵۴
 ۸۵۵
 ۸۵۶
 ۸۵۷
 ۸۵۸
 ۸۵۹
 ۸۶۰
 ۸۶۱
 ۸۶۲
 ۸۶۳
 ۸۶۴
 ۸۶۵
 ۸۶۶
 ۸۶۷
 ۸۶۸
 ۸۶۹
 ۸۷۰
 ۸۷۱
 ۸۷۲
 ۸۷۳
 ۸۷۴
 ۸۷۵
 ۸۷۶
 ۸۷۷
 ۸۷۸
 ۸۷۹
 ۸۸۰
 ۸۸۱
 ۸۸۲
 ۸۸۳
 ۸۸۴
 ۸۸۵
 ۸۸۶
 ۸۸۷
 ۸۸۸
 ۸۸۹
 ۸۹۰
 ۸۹۱
 ۸۹۲
 ۸۹۳
 ۸۹۴
 ۸۹۵
 ۸۹۶
 ۸۹۷
 ۸۹۸
 ۸۹۹
 ۹۰۰
 ۹۰۱
 ۹۰۲
 ۹۰۳
 ۹۰۴
 ۹۰۵
 ۹۰۶
 ۹۰۷
 ۹۰۸
 ۹۰۹
 ۹۱۰
 ۹۱۱
 ۹۱۲
 ۹۱۳
 ۹۱۴
 ۹۱۵
 ۹۱۶
 ۹۱۷
 ۹۱۸
 ۹۱۹
 ۹۲۰
 ۹۲۱
 ۹۲۲
 ۹۲۳
 ۹۲۴
 ۹۲۵
 ۹۲۶
 ۹۲۷
 ۹۲۸
 ۹۲۹
 ۹۳۰
 ۹۳۱
 ۹۳۲
 ۹۳۳
 ۹۳۴
 ۹۳۵
 ۹۳۶
 ۹۳۷
 ۹۳۸
 ۹۳۹
 ۹۴۰
 ۹۴۱
 ۹۴۲
 ۹۴۳
 ۹۴۴
 ۹۴۵
 ۹۴۶
 ۹۴۷
 ۹۴۸
 ۹۴۹
 ۹۵۰
 ۹۵۱
 ۹۵۲
 ۹۵۳
 ۹۵۴
 ۹۵۵
 ۹۵۶
 ۹۵۷
 ۹۵۸
 ۹۵۹
 ۹۶۰
 ۹۶۱
 ۹۶۲
 ۹۶۳
 ۹۶۴
 ۹۶۵
 ۹۶۶
 ۹۶۷
 ۹۶۸
 ۹۶۹
 ۹۷۰
 ۹۷۱
 ۹۷۲
 ۹۷۳
 ۹۷۴
 ۹۷۵
 ۹۷۶
 ۹۷۷
 ۹۷۸
 ۹۷۹
 ۹۸۰
 ۹۸۱
 ۹۸۲
 ۹۸۳
 ۹۸۴
 ۹۸۵
 ۹۸۶
 ۹۸۷
 ۹۸۸
 ۹۸۹
 ۹۹۰
 ۹۹۱
 ۹۹۲
 ۹۹۳
 ۹۹۴
 ۹۹۵
 ۹۹۶
 ۹۹۷
 ۹۹۸
 ۹۹۹
 ۱۰۰۰

بھی تھے، جو ملتان سے آئے تھے۔ یہ دونوں علوم معقولات کے خصوصی ماہر تھے شیخ عزیز اللہ کو سنبھل کے مدرسہ کی صدارت دی گئی اور شیخ عبداللہ دار السلطنت دہلی ہی میں رہنے لگے۔ سکندر لودی شیخ عبداللہ کے طریق تہذیب کا اس درجہ عقیدت مند اور مشتاق تھا کہ جب بھی اُسے مملکتی ذمہ داریوں کی انجام دہی سے فرصت مل جاتی، وہ ان کے درس میں ضرور شریک ہوتا۔ شیخ عبداللہ کے نفس گرم ہی کی تاثیر تھی کہ اُس سے دار السلطنت شہر دہلی میں معقولات کی اتنی گرم بازاری ہوئی۔ اُن کے حلقہ درس سے چالیس شاگرد ایسے نکلے جو معقولات میں خصوصی دستگاہ رکھتے تھے۔ ان میں میاں لاؤن جہاں خاں دہلوی میاں شیخ گوایری اور میاں سید جلال بدایونی کے نام خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔

یہ بات بھی قابل ذکر ہے کہ سکندر لودی ہی کے زمانہ میں ہندو بالخصوص کالیہ قاری زبان و ادب کی طرف متوجہ ہوئے تھے اور کچھ ہی زمانہ گزرا تھا کہ وہ لوگ اس زبان میں لے چنانچہ بدایونی نے لکھا ہے منتخب التواریخ جلد اول صفحہ ۳۴۳

”واذ جملہ علمائے کبار در زمان سکندر شیخ عبداللہ طہنی در دہلی و شیخ عزیز اللہ طہنی در سنبھل بودند و ایں ہر دو عزیز ہنگام نثرانی ملتان ہندوستان آمدہ علم معقول را در اں دیار رواج دادند ان کی تقلید میں آزاد بلکاری لکھتے ہیں (ماثر الکرام صفحہ ۱۹۱)

مولانا عبداللہ طہنی پیشرو علماء است دقاقلہ سالہ بفضلہ مستقیع معقول و منقول و مکمل فروع و اصول عربیہ و دین مافوق برچار باش افادہ نشست و شش بہت را بہ نشر لوا مع علوم منور ساخت۔ آخر امر از خرابی ملتان او شیخ عزیز اللہ طہنی رخت رحلت بردار اختلاف دہلی کشیدہ و علم معقول را دہلی دیار مروج ساختہ لے گی گویند کہ سلطان سکندر روزی در درس شیخ عبداللہ مذکور ہی آمد و بتقریب با یکدیگر مبارزہ در سبق طلبہ افتد پنہاں در گوشہ مجلس آہستہ نشست و بعد از فرغ درس سلام طہیک گفتہ با یکدیگر صحبت ہی داشتند (منتخب التواریخ جلد اول صفحہ ۳۶۲) لے واز اساتذہ ثنیدہ شد کہ زیادہ از چہل عالم تحریر متحرز پائے دامن شیخ عبداللہ مثل میاں لاؤن و جہاں خاں دہلوی و میاں شیخ لودی و میران سید جلال بدایونی و دیگران برخاستہ بودند۔ منتخب التواریخ جلد اول صفحہ ۳۶۲

و کافراں بخاندان و نوطن خطا فاری کہ تا آن زمان در میان ایشان محمول نبودند پیدائند (ماثر الکرام جلد اول صفحہ ۳۶۲)

اتنے مشاق اور واقف کار ہو گئے جتنے خود مسلمان۔ اس کے بعد وہ سرکاری ملازمتوں میں داخل ہونے لگے۔ بعد کی صدیوں میں ان کے اندر بڑے بڑے ادبا و شعراء پیدا ہوئے۔

(۱) تیمور کے حملہ کے بعد طوائف الملوکی

تیمور کے حملہ (۱۳۹۸ء) کے بعد بہت سے باکمال اہل علم صوبائی دار الحکومت میں چلے گئے۔ جہاں مقامی علمی و ثقافتی رعایات قائم ہو چکی تھیں۔ یہاں سید بکھڑوں، مرہٹوں، سپہ سالاروں، جوہوروں ایک بہت بڑا علمی مرکز تھا، جہاں دور و نزدیک سے طالب علم کھینچے جاتے۔ آپس میں سلطان ابراہیم شاہ شرقی کے فیاض عہد حکومت میں اُس نے "شیراز ہند" کا نام حاصل کر لیا تھا، اس کے زمانہ میں جوہور کا دربار دہلی کے دربار سے بھی گونے سبقت لے گیا تھا اور مشرق کے مہد احباب فضل و کمال کا لجا حادی بن گیا تھا۔ بی بی راجہ بیگم کا مدرسہ جوہور کی سب سے مشہور درس گاہ تھا۔

لے فیروز تغلق کی وفات اور تیمور کے حملے نے ملک کی سالمیت کو پارہ پارہ کر دیا۔ دکن کی بہمنی حکومت (۱۴۸۸ء-۱۵۱۳ء) محمد تغلق جی کے زمانہ میں قائم ہو چکی تھی۔ جوہور کی حکومت کا آغاز ۱۵۱۳ء میں ہوا اور کچھ ہی دنوں بعد شرقی خاندان نے خود مختاری کا اعلان کر دیا۔ یہ خاندان ششہرہ تک حکمران رہا۔ دلاوہ اور مندو کی مستقل حکومت ششہرہ میں قائم ہوئی اور ششہرہ ملک باقی رہی۔ گجرات کی سلطنت ششہرہ سے ششہرہ تک برقرار رہی۔ ان کے علاوہ خاندیش، بنگال، سندھ، ملتان اور راولپنڈی کی مقامی حکومتیں قائم ہو گئیں۔ مگر اس طوائف الملوکی سے ایک فائدہ ضرور ہوا۔ یہ سلطنت اپنی اپنی جگہ علم و ادب کی سرپرستی کے لیے کوشاں تھی۔ اہل کمال دہلی کی بربادی کے بعد قدر وانی کی تلاش میں صوبائی حکومتوں ہی میں پہنچے تفصیل آگے آرہی ہے (مترجم) لے "علماء و بزرگان کہ از آشوب جہاں پریشان خاطر بودند" بچو نہ کہ دران ایام دارالامان بود" سربراہ بودند۔ قال دار السلطنت از خرقہ و علماء دار العلم گردید و چندین کتب در سائل بنام او تصنیف شد، مثل حاشیہ ہندی و بحر موانع و ذبا وائے ابراہیم شاہی دار شاد و غیر ذلک۔" (طبقات اکبری صفحہ ۱۰۸)

(اسی طرح ششہرہ ابراہیم شاہ شرقی کی علم و نوازی کے بارے میں لکھتا ہے:-

"در عصر وئے فضلاء ملک ہندوستان و دانشمندان ایران و تودان کہ از آشوب جہاں پریشان خاطر بودند، بارالامان جوہور آمد، در مہرا من و امان خودوند (باقی حاشیہ صفحہ آئندہ ہے)

اور یہاں سے بڑے بڑے اہل علم نکلے ہیں۔ شیر شاہ سودی نے جونپور ہی میں تعلیم پائی تھی جہاں اس نے دینی علوم کے ساتھ تاریخ اور فلسفہ بھی پڑھا تھا۔ بعد میں اس نے نارول کے اندر ایک مدرسہ قائم کیا جو علم و ادب کا ایک بڑا مرکز بن گیا۔ وہاں مدارس جونپور ہی کے نصاب کا قیام کیا جاتا تھا۔

بنگل، بہار، گجرات، مالوہ، خاندیش اور دکن میں بھی علم و ادب کی بڑی گرم بازاری تھی۔ سلطان محمود شاہ بہمنی علم اور علمائے کبار کا بڑا سرپرست تھا۔ ہر جگہ سے فضلا، نامدار جوق در جوق اس کے دار الحکومت میں چلے آ رہے تھے۔ اس نے محکمہ، بیدر، اچھور، دولت آباد، دہلی اور جین میں تینوں کی تعلیم کے لیے خصوصی مدارس قائم کئے تھے۔ مشہور بہمنی وزیر محمود گادوان نے اپنے صرف خاص سے بیدریں ایک نظم الشان مدرسہ تعمیر کرایا تھا

(باقی صفحہ گزشتہ) دارخوآن احسان اور لہاریا داشتہ بنام نامی و چنانچہ زبان قلم خواہ آمد چندیں کتب و رسائل پر دستخط مردم از اطراف مکنات ہندوستان کہ مثنوی از غل شدہ بود، روئے جونپور آوردہ، ہر یک فراخور مرتبت و حالت لوازش یافت۔ و از دھام مشائخ و علمائے رسالات و نویسندہ از ہر حیثیت بجائے رسید کہ جونپور را دہلی ثانی می گفتند۔ (تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۰۵-۳۰۶) لہ (فرید شیر شاہ) ”گفت کہ جونپور نسبت بہ سہرام شہر است و اینجا علمائے بیشتر اند۔ میں جا بظاہر علمی مشغول ہوں۔ مگر آج بڑا بدہ چیز ہے کہ خاند و کافیر آباد دیگر حواشی و کتب خواندہ و گستاخ و بوستان و سکندر نامہ کہ در ان زمان اہل ہندی خواہند، نیز گزیدہ (طبقات اکبری مطبوعہ نوکلتر صفحہ ۳۲۳) تہ و از برائے بینماں و رنگبرگ و بیدر و قندھار و الچ پور و دولت آباد و جینر و بیول و دیگر شہر ہا و قصہ ہائے بزرگ معلمان نشاندہ، اخراجات معین کرد۔“ (تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۳)

یتامی کی تعلیم کے علاوہ اس نے حدیث کی ترویج و اشاعت پر بھی زور دیا، چنانچہ فرشتہ اس کے حال میں لکھتا ہے:-

”دعوت محمدیان اخبار حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وسلم در شیراز کے کلاں و طاقت مقرر کردہ در تعلیم ایشان کی کوشید۔“ (ایضاً صفحہ ۳۰۴)

مستقل محکمہ نہ تھا، نہ تو مرکزی حکومت میں اور نہ صوبائی حکومتوں میں۔ لیکن بادشاہ اور
امراء بغیر کسی استثنا کے علم و ادب کی سرپرستی سے بڑی دلچسپی رکھتے تھے۔

اکبر کو عوام کی تعلیم سے بڑی دلچسپی تھی۔ اس نے ابتدائی مدارس کے مرد و بچہ نصاب تعلیم
میں اصلاحات نافذ کرنے کی کوشش بھی کی تھی۔ اُس کے ایما سے بعض معنائیں جیسے
منطق، حساب، ساحت، ہندسہ، ہیئت، سیاق و اسٹیف، سیاست، مدن اور فلاحیت
نصاب تعلیم میں داخل کئے گئے۔ یہ اس تجویز سے ملک کے تعلیمی نظام میں لادینی رجحان پیدا
ہو گیا۔

اکبر اگرچہ خود آدمی محض تھا، پھر بھی اس نے بچوں کی ابتدائی تعلیم و تربیت کے باب

(باقی حاشیہ صفحہ گذشتہ) مولانا اسماعیل عرب از قرآن شیخ حسین امثال
ایشان بود و در ہیئت و حکمت و طب بے نظیر بود و در درس شرکت مکانی با شیخ حسین داشت۔
لے علم و ادب کی سرپرستی ہمیشہ سے مسلمانوں میں لازم جہانگیری میں سے بھی گئی ہے۔ محمد غوری کے متعلق
تاج المآثر کی تصریح مذکور ہو چکی ہے کہ فتح البکر کے بعد اُس نے وہاں مدارس قائم کئے۔ اسی
طرح جب بختیار خلجی نے بھال فتح کیا تو بقول منہاج سراج وہاں مدارس قائم کئے۔ چوں محمد بختیار
آں ملک را ضبط کرد مساجد و مدارس و خانقاہات در اہل اطراف بسنی تمیل او و امرائے
ادبنا شد۔ (طبقات ناصری صفحہ ۱۵۱)

یہ رسم بعد میں جاری رہی۔ قرون وسطیٰ کے ہندوستان کی تاریخ محض مذم آرائیوں ہی کا افسانہ
نہیں ہے، بلکہ علم و ادب کی سرپرستی کی مسلسل داستان ہے۔
لے حکم شد کہ البیہن از علوم غیر نجوم و حساب و طب و فلسفہ نحو اند و عمر گرائی صرف انچہ معقول نیست
صرف نہ گفتہ۔ (دبستان المذاہب صفحہ ۳۲۸)

لیکن بدایونی کی عبارت سے معلوم ہوتا ہے کہ صرف دین ہی کے پیروں کے لئے بلکہ سبھی کیلئے یہ حکم تھا۔
دو دریاں سال حکم شد کہ ہر قوم ترک علوم عربیہ نمودہ غیر از نجوم و حساب و طب و فلسفہ نحو اند۔ و کما
فضل تاریخ یافتہ شد۔ منتخب التواریخ مطبوعہ لاٹکھور پریس صفحہ ۲۶۱۔
سہ و بشیندن مناظرہ علماء در میان مردم با بطع خواندن تفسیر و فقہ بطرف شد (باقی حاشیہ صفحہ گذشتہ)

بڑی دلچسپی کا اظہار کیا۔ اپنے ایک مقولے میں اس نے اس محبت کا اظہار جو آسے بچوں کے ساتھ تھی، بدنی طور کیا تھا۔

”بچے چنستان وجود کی نازک کلیاں ہیں۔ اُن سے محبت کر کے ہم گویا خالق کی تجمید و توصیف کرتے ہیں۔“

آئین اکبری جلد دوم کا پچیسواں آئین بچوں کی ابتدائی تعلیم کی تنظیم پر مشتمل ہے۔ یہ آئین حسب ذیل ہے:-

”ہر ملک میں عموماً اور ہندوستان میں خصوصاً بچوں کو ساہا سال تک مدرسوں میں صرف اس لئے رکھا جاتا ہے کہ وہ حروف صحیح اور حروف علت سیکھتے رہیں۔ بچوں کی عمر کا بڑا حصہ بہت سی کتابوں کے پڑھنے میں ضائع ہوتا ہے۔ بادشاہ سلامت کا حکم ہے کہ ہر ایک بچہ پہلے حروف کا لکھنا سیکھے۔ نیز ان کی مختلف شکلوں کی تحریر سیکھے۔ انہیں ہر حرف کی شکل اور اس کا نام سیکھنا چاہئے۔ یہ کام دو دن میں ہو سکتا ہے۔ اس کے بعد بچے کو حروف موصولہ کی تحریر سیکھنا چاہئے۔ اس کی ایک ہفتہ مشق کی جائے۔ بعد ازاں کچھ مشہور عبارتیں اور کچھ منظوم ابیات و اشعار حفظ کرنا چاہئیں۔ پھر کچھ حمد کے اشعار یا اخلاقی اشعار علیحدہ علیحدہ لکھ کر زبانی یاد کرنا چاہئیں۔ اس بات کی احتیاط کرنا چاہئے کہ بچہ ہر چیز کو خود سمجھنا سیکھے۔ البتہ بوقت ضرورت استاد بھی اُس کی اعانت کر سکتا ہے۔ اس کے بعد آسے روزانہ ایک مصرعہ یا ایک بیت لکھنے کی مشق کرنا چاہئے۔ اس طرح اس کا ہاتھروں

(باقی حاشیہ صفحہ گذشتہ)۔۔۔ و نجوم و حکمت حساب و تصوف و شعور و تاریخ مقرر محبت و دہستان
الفاظ سب ۳۲۷

”نی فرمودہ خود سالان نورسان تہن زارستی اند ایناں مگر آیدن بدادار جان آفرین و فیضان آستان“
(آئین اکبری مطبوعہ لوک شوریہ پریس جلد سوم دفتر پنجم صفحہ ۱۰۲)